

Raziskovanje robov spregledanih družbenih skupin žensk

Milica Antić Gaber

Uvod

Raziskovanje in poskusi razumevanja vsakdanjega življenja izbranih spregledanih družbenih skupin žensk so bili v zadnjih letih predmet mojega posebnega zanimanja. Po eni strani lahko rečem, da se je to zgodilo zato, ker sem začela predavati predmet *Sociologija vsakdanjega življenja* in se mi je zdelo pošteno, da predmet tudi raziskovalno podkrepim. Po drugi strani pa zamik v preučevanju izhaja iz feministične pozicije, ki je bila vidna že v mojih prejšnjih raziskovanjih. V svoji akademski – raziskovalni – karieri sem se v očeh nekaterih bolj angažiranih kolegic in kolegov ukvarjala z ženskami, ki so bile v primerjavi z moškimi v deprivilegiranem položaju, v primerjavi z mnogimi skupinami žensk pa vendarle v privilegiranem (z ženskami v politiki in v zadnjih letih še z ženskami na akademskem polju). Politika in mesto žensk v njej ter akademski prostor in možnosti razvoja akademskih karier žensk so sicer še vedno predmet mojega raziskovalnega zanimanja, a v zadnjih letih nekoliko manj politika in nekaj bolj »homo academicus« – če si sposodim naslov razvpite, a pri nas manj brane knjige.

Prehod od raziskovanja žensk v politiki in na akademskem polju k raziskovanju marginaliziranih skupin žensk, žensk na robu družbe, je zahteval tudi zamik v raziskovalnih pristopih, strategijah, metodah in prijemih.

Čeprav smo tudi pri raziskovanju žensk v politiki v zadnji večji raziskavi s skupino kolegic_ov kot metodo uporabile_i polstrukturirani intervju in dobile_i nekaj zelo zanimivih pričevanj o razvoju političnih karier žensk, o možnostih usklajevanja političnega dela in zasebnega življenja, pa to očitno ni bilo pretirano zanimivo za širšo publiko. Teksti in knjige, ki so iz tega raziskovanja potem izšli, so namreč doživeli šibek odmev. Ko pa je l. 2011 izšla knjiga *Na poti do lastne sobe*, v kateri je bilo objavljenih 20 zgodb priseljenc iz nekdanje Jugoslavije, in nekaj let za njo še knjiga *Začasno bivališče: Na Grad 25 Ig*, sta doživeli nepričakovano veliko medijskega in siceršnjega zanimanja.

Zakaj? En del odgovora ponujajo mnoga dela, nastala v okviru t. i. ustne zgodovine, ki je preučevala življenja žensk in drugih marginaliziranih družbenih skupin, ki so z mesta »drugega« v zgodovini stopile na mesto »subjekta« v zgodovini in tako opozorile na pluralnost zgodovinskih subjektov in odnosov med njimi (Passerini, 2008, 221). Drugi del pa misel Tanje Rener: »Ljudje radi pripovedujejo o svojem življenju in običajno radi poslušajo življenjske zgodbe drugih ljudi.« (Rener, 2018, 139)

Čeprav gre za uveljavljeno metodo kvalitativnega raziskovanja ne samo v zgodovinopisju, ampak tudi v družboslovju, se nam ob tem vendarle postavlja vrsta vprašanj: Zakaj raziskovati življenja drugih? Gre za radovednost, za publiciteto, ali pa gre za poskuse razumevanja njihovega življenja in širjenja tega razumevanja v družbi? Kako odgovoriti na očitke o subjektivnosti in izzive intersubjektivnosti? Kako se lotiti raziskovanja življenj drugih, da jih s tem dodatno ne stigmatiziramo ali ne vplivamo na poslabšanje njihovega položaja? Kako razumeti, to, kar nam pripovedovalke_ci pripovedujejo?

V prvem delu pričujočega prispevka bom tako najprej na kratko predstavila nekatera izhodišča angažiranega sociološkega in feminističnega raziskovanja, ki smo jim sledile in se jih (po mojem mnenju) kaže držati pri takšnem raziskovanju. V drugem delu pa bom na konkretnem primeru tematizirala izkušnjo in refleksijo tistega, kar sem poimenovala »dvojna robnost nekega položaja«.

Še nekaj moram posebej poudariti, vsa omenjena »moja« dosedanja in tudi tekoče raziskovanje so potekala v skupini. Iniciativa je resda bila moja, a takšnih

projektov običajno ne opravlja ena sama oseba. Skupinsko delo je v teh raziskavah neprecenljivega pomena in tudi veliko bolj zanimivo in vznemirljivo je. Poteka namreč v nenehni interakciji med nami – ki smo del raziskovalne ekipe ter med raziskovalkami in našimi sogovornicami_ki, osebami z izkušnjami, ki jih želimo širši publiki predstaviti, tako kot se vidijo predvsem same_i. Seveda (in to mnoge, mnogi veste iz lastnih izkušenj) pride pri tem kdaj tudi do kratkih stikov, zdrsov, problemov in drugih »lepot« skupinskega raziskovanja. Ampak moja izkušnja me kljub temu uči, da je končni rezultat takšnega projekta praviloma boljši, in tako pri tem pristopu vztrajam.

K temu naj dodam še, da sta projekta – življenjske zgodbe priseljenc in življenjske zgodbe žensk na prestajanju zaporne kazni – potekala izven klasične raziskovalne sheme. Prvi je nastal *ad hoc* in predvsem zaradi zagnane ekipe sodelavk. Šele na koncu projekta smo namreč s finančno podporo Urada za enake možnosti in društva Vita Activa zgodbe lahko objavile v knjigi. Drugi projekt pa je nastal v okviru dejavnosti Javne agencije za knjigo in njihovega projekta *Vključujemo in aktiviramo*. Za oba velja, da sta tako socialna kot raziskovalna projekta, saj so bili cilji projekta veliko bolj družbeno angažirani, in ne samo ozko raziskovalno usmerjeni.

Premislek o osnovnih izhodiščih oz. vodilih pri našem raziskovanju

Na tem mestu bom izpostavila zgolj nekaj pomembnejših in se pri tem v kar največji meri naslonila na tista feministična izhodišča, ki so vpisana v samo jedro feminističnega raziskovanja, in na enega pomembnejših in pri takšnem delu izkušenih sociologov, Pierra Bourdieuja.

Kako se je pravzaprav raziskovanje naracij, pripovedi, življenjskih zgodb in pričevanj razvilo?

Temelje razvoja in gonilno silo tega epistemološkega pristopa, ki je ideološko razveljavil tradicionalno delitev znanosti in politike, so postavile feministične in kulturne študije (Harding, 1996). Sledilo je prepriševanje izbranih ključnih pojmov, kot so vednost, objektivnost, odnos subjekt – objekt in vprašanja, kdo poseduje vednost. O zadnjem se pred tem ni dvomilo.

Pomembna izhodišča pri opravljanju intervjujev oz. pri zbiranju življenjskih zgodb pričevalk so bila: zavedanje raziskovalne socialne interakcije; asimetričnost

razmerja med raziskovalko in intervjuvano osebo; refleksivnost in nenasilna komunikacija.

Raziskovalna socialna interakcija

Tako kot vsaka druga interakcija v vsakdanjem življenju je tudi interakcija pri vodenju pogovora v raziskovalne namene socialna interakcija. Pierre Bourdieu je v znanem delu *La Misère du monde* (*The weight of the world*, 1999), s sodelavkami in sodelavci na več kot 600 straneh skupaj s svojimi pričevalkami in pričevalci popisal zahtevnost (bedo) eksistenc različnih, pretežno marginaliziranih skupin v Franciji 20. stoletja. V nekakšnem post-scriptumu z naslovom *Razumevanje* je zapisal:

Tradicionalno nasprotje med tako imenovanimi kvantitativnimi metodami, kot je vprašalnik, in kvalitativnimi metodami, kot je intervju, prikrija dejstvo, da oboje temelji na socialni interakciji, ki poteka znotraj omejitev teh struktur. /.../ Bistvena razlika ni med znanostjo, ki sodeluje v konstruiranju znanstvenega spoznanja, in tisto, ki ne, ampak med znanostjo, ki to počne, ne da bi se tega zavedala, in tisto, ki se te konstrukcije zaveda, ob tem pa teži k razkritju in obvladovanju narave neizogibnega konstruiranja in učinkov, ki iz tega izhajajo. (Bourdieu, 1999, 608)

V naših projektih smo tako vsakokrat na samem začetku intervjuvanim osebam jasno predstavile namere raziskovalne skupine, z željo od njih slišati, kakšna je bila njihova izkušnja bodisi glede njihovega življenja in selitve iz enega okolja v drugo bodisi glede tega, kako je zapor zarezal v njihovo življenje. Vedno smo se predstavile (kot raziskovalke in predavateljice) in povedale, kaj delamo. V primeru preučevanja izkušenj migrantk smo razkrile tudi osebne navezave ali celo izkušnje v povezavi z migracijo. Tako smo, med drugim, če rečem z Bourdieujem, vsaj nekoliko zmanjšale nevarnost simbolnega nasilja, ki je povezano z asimetrijami pozicij in moči med pripovedovalko in raziskovalko. Seveda se je s tem razkrilo tudi, da nam njihova izkušnja ni tuja, da nekaj o tem vemo in smo izkusile tudi same. S tem se je ustvaril del zaupanja, ki je v

tovrstnih pogovorih pomemben za tok pripovedovanja. Rečeno še drugače: raziskavam našega tipa ustvarjanje vtisa objektivnih raziskovalk, distanciranih od raziskovalne problematike ne bi koristil. Seveda smo se pri tem zavedale tudi nasprotno nevarnosti: »vtisa, da že vse vemo«. V tem primeru pripovedovanje in pogovor prav tako ne bi stekla, saj bi lahko bila razumljena kot nepotrebna. Naše izhodišče je bilo, da je naša vednost in tudi vednost širše družbe o njihovih izkušnjah skromna, omejena, pogosto stereotipna.

Prav na tem ozadju smo videle in tudi danes njihovo pripoved vidimo kot možnost, ki bo – tako raziskovalkam kot širši družbi – omogočila globlji, širši, natančnejši, večplasten vpogled v dane tematike. Bralkam in bralcem pa bo razbila vsaj kakšnega od stereotipov.

Na ta način smo našim pripovedovalkam omogočile, da so bile to, kar so. Tega nismo naredile z zanikanjem socialne distance, ampak z odkritim pristopom, primerno postavljenimi iztočnicami za pogovor; z empatijo raziskovalke do osebe, s katero smo se pogovarjale.

Vsakič smo jim tudi dale možnost, da kadarkoli, če se jim bo zdelo potrebno, prekinejo sodelovanje z nami. Da smo delo opravile spodobno profesionalno, pa govori dejstvo, da se nam doslej to še nikoli ni zgodilo.

Asimetričnost razmerja med raziskovalko in intervjuvano osebo

Zavedanje asimetričnosti razmerja med raziskovalko in intervjuvano osebo je bilo naslednje pomembno raziskovalno izhodišče. Bourdieu nas tudi opozori, da je razmerje med intervjuvano osebo in raziskovalko vedno asimetrično (Bourdieu, 1999, 609). Oseba, ki vodi pogovor, je tista, ki začne igro in določa pravila, in običajno je tista, ki enostransko in brez predhodnih pogajanj intervjuju zastavi cilje in mu opredeli »uporabno vrednost«. To asimetrijo krepi socialna asimetrija vsakič, ko raziskovalka zavzame višji položaj v socialni hierarhiji različnih tipov kapitalov. Še posebej vpliva na komunikacijo med intervjuvano osebo in raziskovalko jezikovni kapital, s katerim je vsaka od njiju opremljena.

V naših projektih smo z željo, da bi zmanjšale razdaljo in se tudi bolje razumele, po začetnem poslušanju pripovedi v nadaljevanju uporabljale izraze, ki se jih je posluževala pripovedovalka ali skorajda privzele njen jezik.

Refleksivnost

Refleksivnost pri raziskovalnem delu pomeni, da če ne poskušamo ozavestiti, reflektirati predpostavk, ki nas vodijo pri raziskovanju, pravzaprav ne moremo trditi, da gre za znanstveno preučevanje (Bourdieu, 1999, 608). To od nas zahteva, da moramo že pred začetkom raziskovanja ozavestiti stvari kot na primer:

- katera znanstvena spoznanja me opredeljujejo, katere koncepte sem privzela, kakšna problematika je pri tem prisotna;
- kaj vem o intervjuvanki oz. koliko naj izvem o njej prej;
- kako bo na pogovor vplival povsem konkretni socialni prostor, morebitno (ne)razumevanje zaradi socialne distance; ali pa mi bo morda pretirana bližina onemogočila videti pomembne stvari;
- kakšna so moja stališča do preučevanih vprašanj (ali mi stališča do raziskovane tematike omogočajo ali onemogočajo videti/slišati vse, kar mi bo v pogovoru ponujeno).

Široko opredeljen pojem refleksivnosti namreč pomeni obračanje nazaj k sebi, k procesu samoanalize. Na to poleg Bourdieuja opozarja tudi Charlotte Davies (1999, 4). V kontekstu našega raziskovanja se to nanaša na način, na katerega raziskovalka in proces raziskovanja vplivata na rezultate raziskovanja. Refleksivnost v feminističnem raziskovanju pa poleg tega, da namenja posebno pozornost odnosom moči, ki so prisotni v konkretnem raziskovalnem kontekstu, pomeni tudi drugačno raziskovanje.

Potreba po drugačnem raziskovanju namreč izhaja iz etičnih in političnih vprašanj, ki jih feministke naslavljajo tradicionalnim raziskovalnim metodam, je že pred nekaj desetletji zapisala Ann Oakley (1981). Med njimi najdemo vsaj naslednja:

- Kako biti raziskovalka, ne da bi pri svojem raziskovanju v svoje raziskovalne namene zgolj izkoriščala osebo, ki jo raziskujem?
- Kako opraviti raziskave, od katerih bi ženske imele kakšne koristi in bi jim dajale moč?
- Kako začrtati raziskave, ki bi bile povezane s političnimi in družbenimi ukrepi ali spremembami?
- Kako bi lahko bile naše raziskovalne prakse drugačne, če bi bile na vsakem koraku raziskovalnega procesa refleksivne?

V našem prvem projektu smo z osebnim izpostavljanjem primerov tako uspešnih zgodb priseljenc kot hudih diskriminacij, ki so jih doživele v novem okolju, po eni strani postavile v vidno polje (seveda z njihovi vnaprejšnjim strinjanjem) in javnosti predstavile široko paleto usod in zgodb (in s tem razblinile nekatere stereotipne predstave).

Po drugi strani pa smo z istimi primeri širšo javnost ozaveščale tudi o krivicah, diskriminatornih praksah individuov in institucij, kakor tudi o majhnih in velikih dobrih dejanjih na eni strani, pa tudi o neprimernih reakcijah in krivicah, ki so jim jih prizadejale_i posameznice_ ki iz njihovega novega okolja.

Nenasilna komunikacija

Naslednja stvar, ki je pri vodenju pogovora izjemno pomembna, je vzpostavljanje nenasilne komunikacije, kar Bourdieu še posebej poudarja (Bourdieu, 1999, 608–610). Za poslušanje življenjskih zgodb in izvajanje intervjujev si moramo vedno vzeti čas, veliko časa. Da bi vzpostavili okoliščine za nenasilno komunikacijo, moramo biti pozorne na več stvari. Moramo se zavedati, kako pripravljamo intervju in kakšno bo razmerje med intervjuvanko in izvajalko intervjuja. Razumeti moramo, da gre pri vsakem takem pogovoru za neke vrste vdor v življenje oseb, zato je treba predvideti različne scenarije, predvideti, kaj je možno reči in za kaj ne moremo pričakovati, da bo izrečeno. Razumeti moramo oblike cenzur, do katerih lahko pride in bodo preprečevale govorjenje o določenih dogodkih, praksah; pri drugih pa bo morda potrebna posebna spodbuda, da bodo vendarle izrečeni.

Ob takšnem pripovedovanju življenjske zgodbe ali biografskem intervjuju gre namreč za izjemno komunikacijsko situacijo. Raziskovalka pomaga oblikovati pogoje neobičajnega govora, pogovora, ki mogoče nikoli ne bi stekel, kljub temu da je morda zgolj čakal na pogoje lastne aktualizacije. Pri tem lahko govorimo o inducirani in vodeni samoanalizi.

V takšnih primerih, ko ljudje govorijo o sebi, opravljajo premislek o svojem življenju, o svojih dejanjih. Metodološko se je treba zavedati, da tega ne počnemo pogosto, še posebej o sebi ne govorimo sistematično drugim. Pogovor moramo razumeti kot neke vrste duhovno vajo, ki skozi avtorefleksijo teži k preoblikovanju predstave, ki jo imamo o ljudeh v običajnih življenjskih situacijah. V

raziskovalnem postopku smo zato nemalokrat soočeni z upiranjem objektivizaciji. Intervjuvanka igra svojo igro, dostikrat tudi družbeno pričakovano vlogo ženske, matere, priseljenke, osebe, ki ji je bila odvzeta osebna svoboda. Na nas pa je, da dosežemo, da spregovori tudi kot migrantka ali oseba z izkušnjo zapora ipd.

V našem drugem projektu je ena od pripovedovalk tako izrekla stavek, ki govori o omenjeni izjemnosti situacije in zahtevnosti raziskovanja robov. Takole pravi: »pravzaprav sem tole, kar sem povedala zdaj vam, prvič izrekla«; »nikoli nisem prišla tako daleč pri svojem razmišljanju o tem, kaj se mi je dogajalo« (Shia v Antić Gaber, 2017).¹

Ob upoštevanju zgoraj predstavljenega po Bourdieuju naredimo tisto, kar je v naši moči, da nadziramo njihove učinke, in ne zatrujemo, da smo jih odpravili. S tem naredimo kar največ v smeri zmanjševanja simbolnega nasilja, ki je na delu v tem odnosu. Poskušamo vzpostaviti razmerje aktivnega in metodičnega poslušanja, kar je daleč tako od čistega *laissez-faire* nedirektivnega intervjuja kot tudi od intervencionizma vprašalnika (Bourdieu, 1999, 609).

S tem imamo pred očmi cilj našega podvzetja: razumeti osebo, njene poglede na svet, dejanja, prepričanja; objektivne, subjektivne okoliščine, in ne le zbiranje podatkov.

Poleg omenjenih so nas pri raziskovanju vodila tudi nekatera druga izhodišča feminističnega raziskovanja. Eno pomembnejših je postaviti teme in osebe ali skupine z obrobja družbenega zanimanja v središče raziskovanja ali v fokus javne pozornosti. »From margin to center« je bilo tudi eno glavnih načel feminističnega raziskovanja druge polovice 20. stoletja in izhaja iz pomembne knjige bell hooks *Feminist theory: From margin to center* iz l. 1984.

Same smo to naredile v primeru priseljenk iz nekdanje Jugoslavije v Sloveniji in v primerih žensk, ki so prestajale kazen zapora v edinem ženskem zaporu v Sloveniji. To nam je, kot sem že omenila, z objavo obeh knjig vsaj za nekaj časa in začetno tudi uspelo.

Dati jim glas in postaviti v vidno polje tiste skupine in posameznice, ki so potisnjene na rob družbe, ki se jih ne vidi ali ne sliši ali se jih celo presliši, mimo

1 Ta in citati v nadaljevanju so vzeti iz knjige *Začasni naslov: Na grad 25, Ig*, ki je nastala v okviru projekta *Vključujemo in aktiviramo* Javne agencije za knjigo RS, financirali pa sta ga Republika Slovenija in Evropska unija iz Evropskega socialnega sklada. Naš projekt se je odvijal pozimi 2017 in pomladi 2018, knjiga je izšla konec l. 2018. V knjigi je objavljenih deset zgodb žensk na prestajanju kazni zapora na Igu.

katerih hodimo, a jih ne opazimo. Udeleženke v narativnih in feminističnih kvalitativnih študijah se pogosto spodbuja, da so pri tem tudi same aktivne, da ubesedijo subjektivne pomene in izkušnje, ki so bile v prejšnjih raziskavah prezrte, utišane ali neslišane, kar je omogočilo nove vpoglede v družbene procese (Holstein in Gubrium, 2011; Riessman, 2013).

To smo v obeh naših projektih naredile tako, da so naše sogovornice imele priložnost ubesediti svoje življenjske zgodbe, izpovedati svoje izkušnje, svoja doživetja in razumevanja, iz katerih lahko mnogi, ki prihajajo z njimi v stik, dobijo možnost misliti, ozavestiti položaj oseb, ki danes postajajo migranti, migrantke. Izkazalo se je tudi, da je pripovedovanje zgodb pomembna dejavnost, ker narativi pomagajo ljudem organizirati svoje izkušnje v smiselne epizode (Berger, 1997). Morda je z zapisom takšnih zgodb mogoče povedati več in bolje kot s pisanjem znanstvenih člankov, ki jih nimamo več časa brati niti me, ki se z raziskovanjem ukvarjamo, da sploh ne omenjamo širše javnosti, ki poleg tega zaradi zahtev znanstvenega diskurza morda sploh ne pride do pravega sporočila rezultatov raziskovanja. Pri tem pa je treba ves čas imeti v mislih tudi to, da ne gre za iskanje absolutne resnice, ampak za znanstveno posredovano dajanje prostora njihovi resnici, tistemu, kar običajno ne pride v javnost.

Razumevanje pripovedi na presečišču večkratnih robov

Kot primer izrazite robnosti bom v nadaljevanju tematizirala ženske na prestajanju kazni zapora in njihovo doživljanje materinstva. Takšno situacijo razumem kot dvojni rob.

Prestajanje kazni zapora je zaradi odvzema svobode že sama najvišja kazen, ki jo predvideva sodobna kaznovalna politika, saj je osebi odvzeto to, kar je že stoletja za ljudi izjemno visoko pozicionirana vrednota. S tem ko te osebe pristanejo v zaporu, so zaznamovane ali stigmatizirane, osramočene (Goffman, 2008, 11), izločene iz družbe in/ali postavljene na njen rob. Pri osebi, ki je stigmatizirana zaradi zaporne kazni, gre nasploh za pripisovanje značajskih slabosti, ki se po Goffmanu povezujejo z neodločnostjo, nebrzdanimi, nenaravnimi strastmi, nevarnim prepričanjem, nepoštenostjo (Goffman, 2008, 13). Pri tem je za ženske takšna situacija še posebej obremenjujoča. Za ženske namreč velja, da smo veliko bolj kot moški socializirane v konformnost. Zato je dejstvo, da v

zaporu pristane ženska, »dvojna stigma«. Na ženske v zaporu se tako, ne glede na vrsto prestopka, kaznivega dejanja, veliko pogosteje gleda kot na izjemno problematične, neprilagojene osebe. Še za nekaj odtenkov bolj problematične veljajo zaprte ženske, ki so tudi matere.

Zato za začetek poskusimo misliti to posebno situacijo. Gre torej za življenje v totalni instituciji in za ženske matere, ki tam prestajajo daljše ali krajše zapornih kazni.

Za razumevanje situacije je treba poudariti vsaj dve ključni stvari. Najprej to, da gre pri zaporu za totalno institucijo. Ob tem, da je na delu odvzem svobode (gibanja), pomeni zapor tudi oddaljitev, ločitev od bližnjih; totalni nadzor nad življenjem posameznice; prisilno bivanje z velikim številom drugih, tudi zelo različnih posameznic; in še nekaj: ženski zapor je na eni sami lokaciji v Sloveniji na Igu, to pa povzroča še dodatne probleme tako zaprtim osebam kot njihovim bližnjim, predvsem zaradi oddaljenosti in možnosti obiskovanja oz. ohranjanja stikov. Tematika zapora in žensk je sicer slabše raziskana kot tematika zapora in moških, kar je tudi razumljivo, saj je slednjih veliko več.

Pa vendar nekaj o tem tudi že vemo. In če primerjamo situacijo z moškimi, lahko ugotovimo, da: npr. ženske prihajajo v zapor iz drugačnih vzrokov (prevladujejo namreč premoženjski delikti in kazniva dejanja, povezana z zlorabo drog), odvzem svobode pa, predvsem zaradi svoje spolno stereotipno pojmovane družbene vloge, doživljajo na drugačen način; v zaporu imajo tudi povsem specifične potrebe; njihovo življenje v zaporu zaznamuje dejstvo, da jim je zaradi ob rojstvu pripisanega spola v družbi pripisana drugačna vloga, nanjo pa so vezana tudi drugačna pričakovanja.

Predvsem imamo tu v mislih pričakovanja v zvezi z materinstvom. Ta se seveda skozi čas spreminjajo, a nekatere stvari ostajajo kot konstantna »teža«. O materinstvu se v glavnem govori v povezavi z binarnim razumevanjem spolov, s heteroseksualno družinsko skupnostjo, torej družinsko skupnostjo dveh oseb različnega spola. Materinstvo je (čeprav je to lahko odloženo v kasnejša leta, kot pravi Alenka Švab /2001/) še vedno pojmovano kot ena najpomembnejših pričakovanih vlog žensk tudi v sodobni družbi. »Svetost« pojma matere pomembno vpliva tudi na samopodobo ženske in določa raven njenega samospoštovanja, pravi Martina Tomori (2018). Ko ženska postane mati, svojih otrok ne sme zapustiti, zanemariti: njena osnovna skrb v življenju je namreč skrb zanje. Oče

je iz različnih razlogov lahko odsoten, mati si tega ne sme dovoliti. Zapor globlje vpliva na podobo materinstva kot na podobo očetovstva (Tomori, 2018) Vsak odmik od idealizirane podobe matere je lahko resna grožnja občutku lastne vrednosti in obratno, otrokova predstava o lastni materi vpliva na njegovo samovrednotenje. Ženska mora znati v vseh obdobjih življenja, najbolj pa ko so otroci še šoloobvezni, dobro usklajevati družinsko življenje in skrb zanje. To je pri njih tudi sicer ves čas predmet nadzora družbe, javnosti. Ženska torej, še posebej ko ima otroka, mora biti dobra mati.

Kakšna je dobra mati? Kakšna pričakovanja se vežejo na pojem dobre matere: konstantna prisotnost v otrokovem življenju, razpoložljivost v odnosu do otroka in skrb zanj; mati konstantno skrbi za otroka in prilagaja svoj življenjski trajektorij njegovim potrebam; mati mora biti otroku vzornica; identifikacijska vloga matere je zelo pomembna. Tiste matere, ki jim ne uspe uresničiti pričakovanj v zvezi z materinsko vlogo, veljajo v družbi za slabe matere.

Katera mati je slaba mati? Tista, ki je odsotna; ki se ne prilagaja ali celo podreja otrokovim potrebam; ki ne skrbi za otroka; ki otroku ne more biti vzornica. Tematika materinstva in zapora je tako pri nas kot tudi drugod po svetu slabše raziskana. Študije o doživljanju materinstva v zaporu niso tako pogoste, poleg že omenjene M. Tomori sta se pri nas s to tematiko ukvarjali še Barbara Ivačič (2016) in Darja Tadič (2018).

Če izhajamo iz naših zgodb, so ženske, ki prestajajo kazen zapora, razumljene, videne kot slabe matere. Iz njihovih pričevanj pa lahko razberemo, da so dvojno obremenjene s krivdo in sramom, najprej kot slabe matere, pa tudi kot slabe hčere, skratka, gre za dvojno vertikalno krivde (ni dober starš niti dober otrok). To smo zaznali predvsem pri tistih zaprtih ženskah, ki so tudi odvisnice. Te se soočajo s tem, da so se izneverile kot hčere svojih mater, ker so zašle na kriva pota uživanja prepovedanih drog, pa tudi kraj, ipd. Ob tem pa jih navdaja še občutek krivde v odnosu do svojih otrok; »izneverile so se tudi kot matere«.

Ker je materinstvo še vedno razumljeno kot zelo pomembna, če ne najpomembnejša vloga ženske v družbi, je treba razumeti, da zavzema osrednjo vlogo tudi v življenju ženske, ki je na prestajanju kazni zapora, če je seveda mati. Nekatere raziskave ugotavljajo, da to velja tudi za ženske, ki prej iz različnih razlogov niso živele s svojimi otroki. Pri materah zapornicah, ki jih družba označuje za slabe ali »neprave« matere, ker so zapustile svoje otroke, to povzroča

frustracije, konflikte in občutke krivde. Zanje so podpora družine in stiki z otroki ključna zveza z zunanjim svetom. To jim daje občutek, da niso pozabljene. Če ta stik umanjka, je občutek krivde in zavoženosti še večji, težji. Vzdrževanje stika z družino, otroki je ključno za ohranjanje materinske identitete, kar je lahko še posebej problematično pri odvisnicah oz. pri tistih zaprtih osebah, ki jim odvzamejo skrbništvo. Zaprte ženske poročajo, da jim to, da so ženske hkrati tudi matere, ne pomeni kakšne olajševalne okoliščine, ne v sodnih procesih ne v zaporu. Tako se ena med njimi spominja razprave na sodišču, kjer naj bi ji sodnica rekla: »O tem, da imate otroke, bi morali razmišljati, preden ste storili kaznivo dejanje.« (Stela v Antić Gaber, 2018) Zato ugotavlja: »Na samem sodišču si kot ženska stigmatizirana, čim sedeš na zatožno klop. Ko pridem na sodišče, se ne počutim obdolžene, ampak že obsojeno.« (Stela v ibid.)

Naše sogovornice so prepričane, da so zaradi tega, ker so matere, pravzaprav še bolj stigmatizirane in bolj stigmatizirane kot moški, ki so očetje. Tako ena od njih pravi: »Ampak one so morilke, moški je pa frajer, ki je žensko ubil. Vedno so ženske stigmatizirane, ne glede na to, kaj naredijo.« (Stela v ibid.) Kako pomembno je prikriti stigmo in ohraniti podobo dobre matere, se kaže že v tem, da nekatere (tiste, ki to lahko) prikrivajo, da prestajajo kazen zaporu. Ena od naših sogovornic na primer pravi: »Ampak gledam, koliko žensk je, ki res trpijo tukaj. Marsikatera si ne upa povedati okolici, družini, prijateljem, da so v zaporu. Če imaš majhno kazen, se nekako lahko izgovoriš na 'dopust na Barbadosu'. Ampak laganje otrokom, to me najbolj boli.« (Shia v ibid.)

Iz spodnjega citata pa lahko razberemo zavzeto skrb ženske za otroke, razmišljanje o posledicah pride potem, zaporniška identiteta je potisnjena v drugi plan. Sama pravi takole:

Življenje te primora. Ne vem, jaz sem tak človek, da za svoje otroke naredim vse. Takrat ne razmišljaš o tem, da boš šel v zapor, takrat razmišljaš, da boš svojega otroka nahranil, o posledicah pa razmišljaš, ko pride čas za to. (Shia v ibid.)

V pogovorih, ki smo jih imele z našimi pripovedovalkami, smo jih spraševale o tem, kakšno je življenje v zaporu oz. kako so se jim življenje in odnosi s tistimi, ki so ostali zunaj, spremenili glede na čas pred zaporom. Posebej

jih o otrocih nismo spraševale; povedale so, kar so same hotele oz. štele za potrebno. Samo dve v svojih pripovedih nista omenjali otrok; vse druge pa so jih imele in tudi govorile o njih. Majhne, šoloobvezne otroke je imelo pet sogovornic; dve nekoliko starejše, ena pa je imela odrasle otroke. Večina med njimi je poudarjala pomoč družine in njihovih mater, pa bolj redko očetov pri vzdrževanju otrok in ohranjanju stikov z njo. Predvsem pri odvisnicah – v knjigi so tri takšne zgodbe – je bilo dogovarjanje okrog skrbništva nad otroki (tudi s strani družinskih članov), obiskovanja otrok in skrbi zanje nekoliko problematično. Pri vseh pa se je pokazalo, da jim družina in otroci veliko pomenijo.

Zaprte ženske matere si v zaporu zgradijo različne strategije upravljanja stigme oz. tega, da so »neprave« matere, slabe matere, da so se kot matere izneverile. Celinska in Siegel v tekstu *Mothers in trouble* (2010) govorita o sedmih strategijah upravljanja vloge matere, te so:

- biti dobra mati; materinstvo je pomembna vloga; večjo težo dajejo materinstvu in manjšo kriminalni preteklosti;
- distanciranje od zaporniške identitete: sebe na različne načine ločijo od drugih zapornic; menijo, da ne sodijo v zapor;
- materinjenje iz zapora; matere vzdržujejo stike z otroki in njihovimi skrbnicami_ki in poskušajo biti aktivno vključene v življenje otrok;
- redefiniranje materinstva; pri tej ženske svoje otroke vidijo bolj kot prijatelje in zaupnike; pripisujejo jim odraslost; tako poskušajo nevtralizirati »škodo«; otroci pa prevzamejo vlogo zaščitnikov za nemočno mamo;
- samopreoblikovanje; to je strategija, ki jo najdemo pri nekaterih zapornicah, izhaja pa iz občutkov sramu, da so v zaporu, da so zapustile otroke; usmerjajo se v lastno preoblikovanje; se zatekajo v nove duhovne prakse; se vključujejo v skupine za pomoč ali samopomoč;
- načrtovanje za novo materinjenje v nejasni prihodnosti; odhod iz zapora je pri teh materah glavna skrb; usmerjajo se v življenje po zaporu;
- samoobtoževanje; to je strategija, pri kateri naj bi življenje v zaporu pripeljalo do razmislekov, da na prejšnje življenje začno gledati drugače; prevzamejo odgovornost za svoja dejanja in to je lahko priložnost za spremembo in pozitivno reinterpretacijo materinske vloge.

Katere od omenjenih strategij smo našle v pričevanjih naših sogovornic?

Ena od strategij, ki smo jih našle v naših zgodbah, vsebuje elemente redefiniranja materinstva, otroci zaprtih mater prevzamejo vlogo zaščitnikov za nemočno mamo, pošiljajo ji denar, skrbijo zanjo, skrbijo za sorojenke_ce, ki so ostali doma. Na ta način poskušajo reševati svoje »neuspešno« materinstvo.

Ena od naših sogovornic je tako dejala:

Iz izkušenj sem se naučila, kako je, če otroci, ki poleg tega, da hodijo v šolo, še delajo in razmišljajo, kako bodo mami kupili dve škatli cigaret, da se ji ne bo zmešalo. /.../ Ampak ker smo s celo družino zelo povezani, je moja mama že pred leti, ko sem bila v priporu, skrbela za moje otroke. Ko pa sem se potem izgubila, ko sem obsedela na tistem svojem fotelju, so za otroke poskrbele moja mama, starejša hči in sestra. Starejša hči je sploh morala hitro odrasti, prevzela je skrb za vse tri mlajše, tako da zase ni imela nikoli časa. (Shia v Antić Gaber, 2018)

Druga pa pravi:

Tudi hčerka mi pošilja denar, čeprav sem ji to prepovedala. Če jaz njej ne morem, tudi ona meni ne bo. Ampak enkrat mi je poslala deset evrov, zraven pa napisala: »Mami, kupi si nekaj pametnega in lepega.« Kupila sem si mleko za telo in kavo, stvari, ki jih res nujno rabim. (Luna v ibid.)

Nekatere naše pričevalke nihajo med poskusi samopreoblikovanja, ki jih dostikrat prekinjajo trenutki samoobtoževanja, zato se nekatere lahko zaradi šibke podpore na koncu tudi predajo. Nekatere med njimi je sram, da so v zaporu, da so zapustile otroke. Laura nam je tako zaupala: »Prvih osem mesecev kazni sploh nisem pustila, da bi otroci prišli sem na obisk, ker me je bilo preveč sram. Mami je spet v zaporu.« (Laura v ibid.) Nekatere zapornice pa so nam povedale, da se jih sramujejo otroci, ker se je njihovih mater oprijela zaporska stigma. Laura pripoveduje:

Opazila sem, da se me mlajša hči sramuje. Sedem let je bila stara in se me je sramovala. Govorila sem ji, da nihče ne ve, da sem bila v zaporu. Spomnim se nekega večera, deževalo je in šla sem jo iskat v šolo. Ko me je zagledala, je začela teči stran od mene, proti domu. Prav šponala je proti domu. Kako me je zbolelo pri srcu. Tam je bilo več mamic, jaz pa sem za svojo sedemletno hčerko kričala, naj počaka. Tekla je, kolikor so jo nesle noge. Kasneje sem jo doma vprašala, kaj ji je, a se ni želela pogovarjati. Jokala sem, kot vsak večer. (Laura v *ibid.*)

V takšnih primerih lahko prihaja tudi do nihanja – še posebej pri odvisnicah ali nekdanjih odvisnicah, ki pogosto ne vidijo izhoda, zato takšne situacije nekatere navdaja z obupom in se lahko tudi predajo. Obupajo nad seboj in svojim materinstvom, ko na primer Laura, ki se takole spominja:

Klicala me je tudi socialna ... in sem šla na razgovor. Rekla sem jim, naj kar imajo moje otroke, če mislijo, da nisem dobra mama. Samo to sem rekla in se odpeljala s kolesom. Tudi šola je podala mnenje, da sem otroke zanemarjala. Vse so obrnili proti meni. Glede otrok sem se predala. K rejnici so jih dali. (Laura v *ibid.*)

V primerih odvisnic ali nekdanjih odvisnic je bilo mogoče zaznati željo, da bi se spremenile, da bi bile dobre matere; a jih obenem pri tem navdajajo tudi strahovi pred zahtevnostjo naloge.

Želim si biti s svojimi otroki, pa da bi se zaposlila, si našla službo, skrbela za otroke, dobila enega normalnega fanta, ne odvisnika. Da bi na novo začela življenje, brez droge, brez kraj. Da bi se zavedala preteklosti, kaj sem delala prav, kaj narobe. Da tega, kar sem delala narobe, ne bi delala več oziroma bi to popravila, če bi šlo. Komaj čakam izpust. Če mi bo v teh enajstih mesecih uspelo priti ven, vsaj za nekaj časa, ker bom potem verjetno spet prišla nazaj. Da bi bila vsaj nekaj časa zunaj, da bi uredila določene stvari, potem pa ... Ali pa, da odsedim vse skupaj, kar me čaka, pa

pridem potem ven in uredim stvari tako, da bo prav. Ker imam par pogojev, da mi jo vrnejo, in te pogoje moram izpolnjevati ... (Ema v *ibid.*)

Poleg tega pa je problem še v tem, da v tej že tako kompleksni situaciji (materinstvo – odvisnost – zapor) pride še do pogojevanja institucij, kot so centri za socialno delo (CSD) ipd. Ena od naših pričevalk je namreč poročala o tem, da je CSD pogojeval vrnitev starševskih pravic z zaposlitvijo, zaposlitev pa je pri teh osebah nasploh problem in še toliko večja je takšna zahteva, ko ima oseba kriminalno kartoteko. Takole pravi:

Pogoji so, da si najdem službo, da sem čista, kot bivša odvisnica, da sem urejena, da imam svoje stanovanje oziroma živim pri mami, to je vseeno. Da skrbim za otroke, kolikor se le da, in to je to. (Ema v *ibid.*)

Pri strategiji biti kljub zaporu dobra mati gre za to, da imajo zaprte ženske materinstvo za še vedno pomembno vlogo v svojem življenju. Otroci so jim »luč na koncu predora«; svoj odnos do otrok vidijo v pozitivni luči, kot poseben in čustveno pomemben. Ena med njimi pravi takole:

Ko sem prišla v zapor, je šla hči ravno v deveti razred osnovne šole. Ko je otrok v fazi prehoda iz osnovne v srednjo šolo, te sprašuje za mnenje in te najbolj potrebuje. Kot starš mu daš neke napotke, smernice za naprej. Ona pa pride na obiske in je vsa vesela, da lahko pride z babico ... Meni je zelo hudo, vsak dan grem na telefon in jo pokličem, vprašam, kaj dela, kako je bilo v šoli. Ves čas sem v stiku z njo. Zdaj bo imela valetu. Ko je bila v nedeljo tu na obisku, mi je vse razlagala: kakšno oblekico bo imela (rdečo), pa rdeče čeveljčke. Povedala mi je, da v šoli nihče, razen psihologinje in pedagoginje, ne ve, da sem tukaj. Razrednik ne ve, ker je tako pridna v šoli, da mi nikoli ni bilo treba hoditi tja, zato me v šoli nihče ne pogreša. (Nežka v *ibid.*)

V primeru Teodore pa vidimo načrte za novo materinjenje v nejasni prihodnosti. Odhod iz zapora je glavna skrb. Pri tej strategiji je ključna usmerjenost na življenje po zaporu:

Zame je najpomembnejše od vsega, da hčerka ni zakompleksana s to mojo zgodbo. Prav ona je hotela, da bi kazen odslužila v Sloveniji. Če bi služila kazen v drugi državi, bi bila veliko krajša. /.../ Poleg tega me ne bi mogla pogosto obiskovati in bi bili preveč narazen. Poslušala sem jo. Šest mesecev sem se borila s sodiščem, da so mi odobrili premestitev ... Zame je zelo pomembno, da sem blizu nje, saj živim za tisti dan, ko bom prišla ven in bova spet lahko skupaj. Ona je moje največje bogastvo. Zelo sva si privrženi. Vzgajala sem jo, da bova prijateljici. Učila sem jo, da mi lahko zaupa svoje težave, ker ji bom vedno pomagala najti izhod iz njih. Pomembno se mi zdi, da ima hčerka univerzitetno izobrazbo in je zaposlena. (Teodora v *ibid.*)

Kaj bi bilo mogoče izluščiti iz zgodb naših pripovedovalk?

To, da je bila tematika materinstva, čeprav jih o tem nismo posebej spraševale, pogosto tema njihovih pričevanj kaže, kako velik pomen pripisujejo ženske, ki prestajajo kazni zapora, materinstvu. Dvojni rob žensk, ki prestajajo kazni zapora in imajo otroke, za katere bi morale in si želijo skrbeti in skrbeti boljše, kot je to v dani situaciji mogoče, se torej kaže v celi paleti strategij, ki jih ženske razvijejo v tem času. Iz mnogih njihovih pripovedi je mogoče razbrati, da pogovor o otrocih olajšuje tudi stike med njimi samimi in lahko nevtralizira notranje napetosti. Pričevanja kažejo na to, da ohranjanju in vzdrževanju stikov z otroki (neposredno ali posredno) pripisujejo velik pomen. V njihovih pripovedih so občutki krivde, sramu, strahu pogosti. Pogosti so tudi poskusi minimaliziranja vplivov dejstva, da so v zaporu. Po drugi strani pa jih otroci in njihovi »uspehi« navdajajo z upanjem in jim dajejo moč.

Literatura

- Antić Gaber, M., *Začasno bivališče: Na grad 25, Ig*, Ljubljana 2018.
- Berger, A., *Narratives in Popular Culture, Media, and Everyday Life*, London in New Delhi 1997.
- Bourdieu, P., *The Weight of the World*, Stanford 1999.
- Celinska, K. in Siegel, J. A., Mothers in Trouble: Coping with Actual or Pending Separation From Children Due to Incarceration, *The Prison Journal* Vol. 40, Nr. 4, 2010, str. 447–474; dostopno na: https://academicworks.cuny.edu/jj_pubs/201.
- Davies, C. A., *Reflexive ethnography: A guide to researching selves and others*, New York 1999.
- Goffman, E., *Stigma: Zapiski o upiranju poškodovane identitete*, Maribor, 2008.
- Harding, S., *The science question in feminism*, New York 1986.
- Holstein, J. in Gubrium, J., The constructionist analytics of interpretive practice, v: *The SAGE Handbook of Qualitative Research* (ur. Denzin, N.K. in Lincoln, Y.S.), Los Angeles 2011, str. 341–357.
- hooks, b., *Feminist theory: From margin to center*, London in New York 2014.
- Ivačić, B., *Materinstvo za rešetkami: neskladje med zaporom in materinstvom* (magistrska naloga), dostopno na: http://dk.fdv.uni-lj.si/magistrska/pdfs/mag_ivacic-barbara.pdf.
- Oakley, A., Interviewing women: A contradiction in terms?, v: *Doing feminist research* (ur. Roberts, H.), New York 1981, str. 30–61.
- Passerini, L., *Ustna zgodovina, spol in utopija: Izbrani spisi*, Ljubljana 2008.
- Renner, T., Biografska metoda v študijah vsakdanjega življenja, v: *Zasebno je politično. Kritične študije vsakdanjega življenja* (ur. Ule, M., Kamin, T. in Švab, A.), Ljubljana 2018, str. 139–146.
- Riessman, C., Analysis of personal narratives, v: *Qualitative Research in Social Work* (ur. Fortune A.E., Reid, W.J. in Miller, R.), New York 2013, str. 168–191.
- Švab, A., *Družina: od modernosti k postmodernosti*, Ljubljana, 2001.
- Tadič, D., *Spolno zaznamovane značilnosti zapora za ženske* (doktorska disertacija), Ljubljana 2018.
- Tomori, M., Materinstvo in zapor, v: *Ženske in kriminaliteta* (ur. Plesničar, M., Šelih, A. in Filipčič, K.), Ljubljana 2018.

Povzetek

Pričujoči prispevek se osredotoča na spregledane družbene skupine žensk. Najprej se na kratko predstavijo nekatera izhodišča angažiranega sociološkega in feminističnega raziskovanja, v drugem delu pa se na konkretnem primeru tematizira izkušnja in refleksija t. i. »dvojne robnosti nekega položaja«.

Ključne besede: marginalizirane skupine žensk, feministične študije, polstrukturirani intervju, »dvojna robnost«